

DOI: [10.30512/KQ.2024.14831.2817](https://doi.org/10.30512/KQ.2024.14831.2817)

تحلیل محتوای روایات اسماء بنت عمیس در منابع فریقین*

محمدنقی ولایتی^۱

سید محمدباقر حجتی^۲

مهدی مهریزی^۳

مژگان سرشار^۴

چکیده

هدف از این پژوهش، تحلیل محتوای روایات اسماء بنت عمیس در منابع فریقین است و نتیجه آن می‌تواند معرف دغدغه‌های فکری وی، در حدود نیم قرن از تاریخ صدر اسلام باشد. برای رسیدن به این هدف، تمامی روایات وی در منابع شیعه و اهل سنت به تعداد ۴۸ روایت، گرد آوری و جهت انتخاب کلیدواژه‌های مفهوم‌ساز، طبقه‌بندی و مقوله‌بندی آنها از روش تحلیل محتوا با رویکرد کمی و کیفی استفاده شد. از نتایج احصاء شده در این تحقیق، علاوه بر فراوانی حجم روایات و تعیین روات و مستندات روایی وی و تبیین موضوعات فرعی و اصلی در روایات ایشان، می‌توان اذعان داشت که اهتمام عمده و دغدغه مندرج در روایات اسماء بنت عمیس، طرح مباحث اعتقادی، به ویژه، بیان فضائل و مناقب اهل بیت (ع)، بالاخص فضائل علی بن ابی طالب (ع) و حضرت زهراء (س) و بیان احکام ضروری زنان بوده است و علت این امر را نیز باید در دیدگاه فکری و سیره علوی اسماء، در معیت اهل بیت بودن وی، ملاحظه نیازهای فقهی زنان در احکام شرعی و دیدگاه‌های مذهبی مؤلفان شیعه و اهل سنت یافت.

واژگان کلیدی: اسماء بنت عمیس، روایات نساء، تحلیل محتوا، منابع فریقین.

* تاریخ ارسال: ۱۳۹۹/۰۴/۰۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۳۰ (مقاله پژوهشی)

۱. دانش‌آموخته دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) / mnvelayati@yahoo.com

۲. استاد گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران / hojati@tpf-iau.ir

۳. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران / m_mehrizi@srbiau.ac.ir

۴. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران / m-sarshar@srbiau.ac.ir

۱- بیان مسأله

اسماء بنت عمیس از زمره روایتی است که مورد وثوق علمای رجالی شیعه و اهل سنت بوده و منابع حدیثی هر دو فرقه، روایات او را نقل کرده‌اند. روایات وی در منابع فریقین ۴۸ روایت است (منابع شیعی ۲۶ و منابع اهل سنت ۲۲ روایت) که حاوی مباحث اعتقادی، احکام شرعی، اخلاقیات، دعاها، فضائل و مناقب پیامبر اسلام (ص)، اهل بیت (ع) و بعضی از صحابه و مباحث فردی و اجتماعی است. پژوهش حاضر به این سؤال‌ها پاسخ می‌دهد که دغدغه‌های روایی اسماء چه مواردی بوده است؟ کانون اصلی روایات وی چه مباحثی است؟ و تحلیل محتوای روایات او به چه نتایجی می‌انجامد؟

در حوزه گردآوری روایات زنان محدثه از جمله اسماء بنت عمیس، تألیفاتی منتشر شده است که اهم آنها عبارتند از؛ کتاب «سهم زنان از نشر حدیث» که به بررسی نقش زنان در گسترش حدیث پرداخته است. کتاب «محدثات شیعه» که به احوال و روایات منقول از زنان پرداخته است. کتاب «زنان دانشمند و راوی حدیث» که کارنامه‌ای از ۱۹۰ زن راوی در طبقات مختلف است. کتاب «جامع مسانید النساء و ذکرها و احوالهن» که ۱۷۵۲ روایت از زنان در منابع اهل سنت را گردآوری کرده است و کتاب «اسماء بنت عمیس علیها السلام؛ همسر گرامی امیر المؤمنین علیه السلام» که نویسنده به شرح زندگی و نقش فرهنگی و سیاسی - اجتماعی اسماء در عصر خود پرداخته است.

در بعضی از این آثار، ضمن بیان نقش زنان در نشر و گسترش روایات و معرفی بعضی از زنان راوی، به معرفی اسماء، به عنوان یکی از روایت زن پرداخته شده که در جای خود باارزش و لازم است؛ اما در حوزه بررسی محتوایی روایات زنان، خصوصاً روایات اسماء، اثری اعم از کتاب یا مقاله مشاهده نشد و نقطه تمرکز تحقیق حاضر، تحلیل کمی و کیفی محتوای روایات وی در منابع فریقین می‌باشد و از این جهت، با پژوهش‌های گفته شده متفاوت است.

استفاده از روش جدید و بین رشته‌ای تحلیل محتوا و کاربرد آن در مطالعات روایی، علاوه بر آنکه از رویکردی ابداعی برخوردار است، منجر به نتایج مفید و نظام‌مند برای علاقه‌مندان این حوزه خواهد بود. لورنس باردن از مبدعین این روش، معتقد است که «تحلیل محتوا» در حقیقت فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتواست و تفکر بنیادی تحلیل محتوا عبارت است از قراردادن اجزای یک متن - کلمات، جملات، پاراگراف‌ها و مانند آن بر حسب واحدهایی که انتخاب می‌شوند - در مقولاتی که از پیش تعیین شده‌اند» (باردن، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۲۹).

روش برگزیده در این تحقیق، تحلیل محتوای مضمون روایات به صورت کمی و کیفی است. نگارنده در ابتداء با تعبیه فرم تحلیل محتوا با جدول‌هایی تحت عناوین، متن روایات، موضوع اصلی، موضوع فرعی و واژگان کلیدی مفهوم‌ساز، علاوه بر قراردادن متن روایات در جدول‌های مربوطه به استخراج واژگان برجسته هر روایت و تبیین جهت‌گیری‌های فرعی و اصلی تمامی روایات پرداخته است و با مندرج کردن موارد گفته‌ده در جداول مربوطه، به طور عملی به تحلیل محتوای کمی روایات دست یافته و سپس، نتایج تحلیل کمی با ترسیم

مدل آماری در قالب نمودارهایی از واژگان کلیدی مفهوم‌ساز، موضوعات فرعی و اصلی ترسیم گردیده و در نهایت، با استناد به همین نتایج تحلیل کمی به تحلیل کیفی روایات پرداخته شده است.

۲- مروری اجمالی بر زندگی اسماء

در این بخش، علاوه بر مروری کوتاه به زندگی اسماء بنت عمیس، به بررسی جایگاه روایی، معرفی روات و تبیین مستندات روایی ایشان پرداخته می‌شود.

۲-۱- زندگی نامه اسماء بنت عمیس

اسماء دختر عمیس بن کعب بن مالک بن قحافة خثعمی (ابن اسحاق، ۱۳۹۸، ج ۱، ص ۲۲۶) و مادرش هند دختر عوف بن زهیر حمیری است (ابن کلبی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۳۵۶). از تاریخ ولادت او اطلاعی در دست نیست. وی با جعفر بن ابی طالب ازدواج کرد و همراه همسرش اسلام آورد و جزو نخستین مسلمانانی بود که قبل از ورود پیامبر اکرم (ص) به خانه ارقم بن ابی ارقم با ایشان بیعت کرد. او در سال پنجم بعثت به همراه همسرش، جعفر، به حبشه هجرت نمود و در آنجا سه فرزند به نام‌های عبدالله، محمد و عون به دنیا آورد (ابن قدامه، ۱۳۸۸، ج ۳، ص ۲۷۴).

اسماء در سال هفتم هجری پس از بازگشت از حبشه، به واسطه اقامت طولانی در غربت، چنین مورد شماتت عمر قرار گرفت: «یا حبشیه! ما در هجرت بر شما پیشی گرفتیم. از این رو، به رسول خدا (ص) از شما سزاورتریم». اسماء پاسخ داد: «به خدا قسم چنین نیست. شما با پیامبر (ص) بودید، او گرسنگان شما را غذا می‌داد و جاهلان شما را وعظ می‌کرد؛ در حالی که ما برای رضای خدا و رسولش در سرزمینی دور بودیم. خدا را گواه می‌گیرم که هیچ غذایی نمی‌خوردیم و هیچ نوشیدنی تناول نمی‌کردیم، مگر با یاد سخنان رسول خدا (ص)» (ابن جوزی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۳۲۶). چون پیامبر (ص) آمد، اسماء گفت: یا رسول الله! عمر چنین و چنان می‌گوید. پیامبر (ص) فرمود: او (عمر) مستحق‌تر از شما بر من نیست. برای او و یارانش یک هجرت است؛ اما برای شما ای اهل سفینه دو هجرت؛ هجرت به نجاشی و هجرت به من (ابو نعیم، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۷۴).

جعفر شوهر اسماء، در سال هشتم، در جنگ موته به شهادت رسید. رسول خدا (ص) پس از اطلاع از خبر شهادت جعفر در موته به خانه اسماء آمد. با فرزندان وی مهربانی کرد و آنها را نوازش نمود و ضمن دعوت اسماء به صبر، درباره مقام همسر او فرمود: «جبرئیل برای جعفر، دو بال در بهشت از یاقوت قرار داده است» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۱۹) و «گریه‌کنندگان بایستی بر مثل جعفر گریه کنند» (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۲۸۲). اسماء مدتی بعد از شهادت جعفر، با ابوبکر وصلت نمود و محمد بن ابی بکر حاصل این ازدواج بود (ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۹۸). محمد در سفر حجة الوداع در ذی حلیفه به دنیا آمد (طبرسی، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۲۵۹) و ابوبکر در سال سیزده هجری در ۶۳ سالگی در مدینه وفات کرد (یعقوبی، بی تا، ج ۲،

ص ۱۲۸). با وصیت خود او، اَسْمَاء بنت عمیس وی را غسل داد و عمر بن خطاب بر وی نماز گزارد (ابن عبد ربّه، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۷).

پس از مرگ ابو بکر، علی بن ابی طالب (ع) با اَسْمَاء ازدواج کرد (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۷۸۵) و بدین ترتیب، محمد بن ابی بکر به خانه امام علی (ع) راه یافت (طریحی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۵۷۰). او تحت تربیت و پرورش ایشان قرار گرفت و از نزدیک با شیوه زندگی و سیره آن حضرت آشنا شد و این امر باعث شد که علاقه وافری به ایشان پیدا کند. حضرت علی (ع) نیز متقابلاً محمد را دوست داشت و او را «فرزند خود از صُلب ابوبکر» می خواند (مامقانی، ۱۴۳۱، ج ۲، صص ۵۸-۶۱). محمد سال ۳۸ در مصر از سپاه عمرو بن عاص شکست خورد و دشمنان با نهایت قساوت او را به شهادت رساندند و جسدش را در پوست الاغ نهاده و آتش زدند (ابن جوزی، ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۱۵۱). وقتی اَسْمَاء از شهادت فرزندش خبر یافت، به مصلاهی خانه اش رفت و چنان خشم خود را فروخورد که خون از سینه هایش جاری شد (ثقفی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۸۹).

در شأن اَسْمَاء همین بس که رسول خدا (ص) وی و خواهرانش، میمونه و ام الفضل را خوهران مؤمن معرفی نمود (طبرانی، ۱۴۱۵، ج ۲۴، ص ۱۳۱) و طبق روایت ابی بصیر از حضرت باقر (ع)، وی از جمله هفت خواهر اهل بهشت است (ابن بابویه، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۳۶۳). اَسْمَاء مورد احترام همسر خود ابوبکر و نیز، عمر بن خطاب بود. در روزگار خلیفه دوم که بیت المال بر پایه درجات میان مسلمانان قسمت می شد و به زنان مهاجر و شماری دیگر، به اندازه فضل و برتری آنان، از هزار تا دو هزار درهم می پرداختند، اَسْمَاء بیشترین دریافتی را داشت (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۳۰۴). در گزارشی، سهم وی هزار درهم یاد شده است (بلاذری، ۱۹۸۸، ج ۳، ص ۵۵۲). این از فضل و ارجمندی او در نگاه حکومت حکایت دارد.

زرکلی او را از جمله اصحاب رسول خدا (ص) دانسته است که دارای شأن و مقامی والا بود و به نقل از ابونعیم می نویسد: «او دو بار هجرت نموده و به دو قبله نماز خوانده است» (ابونعیم، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۳۸۹). تجربه هجرت به کشور بیگانه، وی را با سرد و گرم روزگار آشنا کرد. از این رو، گاه با وی مشورت می شد و عمر نیز، در تعبیر خواب از وی کمک می گرفت (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۱۶). کَشّی به نقل از امام صادق (ع)، نجابت محمد بن ابی بکر را از قبل مادرش اَسْمَاء گزارش می کند (کَشّی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۲۸۱).

از زمان دقیق مرگ اَسْمَاء اطلاعی در دست نیست و تاریخ درگذشت او را به اختلاف گزارش کرده اند. برخی آن را سال ۳۸ قمری، حدود دو سال پیش از شهادت علی (ع) و شماری دیگر، سال ۶۰ قمری دانسته اند (صفدی، ۱۴۲۰، ج ۹، ص ۳۵)؛ اما در جایی، صرفاً به ادامه زندگی او پس از شهادت امام علی (ع) اشاره شده است (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۷۴۳). او دنیا را وداع نمود در حالی که افتخار همسری دو شهید (جعفر بن ابی طالب و علی بن ابی طالب ع) و مادری سه شهید یعنی محمد بن ابی بکر، محمد بن جعفر و عون بن جعفر را در کارنامه خود داشت.

۲-۲- جایگاه روایی اسماء (روایات و روات)

اسماء از زنان محدثه و راویان حدیث پیامبر اکرم (ص) به شمار می‌رود. اوتاد و اعظم فریقین از جمله شیخ صدوق (ابن بابویه، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۴۳۸)، شیخ طوسی (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۵۳)، واقدی (واقدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۷۶۶) و مزنی (مزنی، ۱۹۸۳، ج ۱۱، ص ۲۵۹)، اسماء را از صحابه رسول خدا (ص) و از راویان آن حضرت و حضرت زهرا (س) می‌دانند. یعقوبی از یک «کتاب» نزد اسماء بنت عمیس نام می‌برد که ظاهراً مشتمل بر سخنان پیامبر (ص) بوده است و از آنجا که اسماء از نزدیکان پیامبر (ص) و خاندان آن حضرت به شمار می‌رفت، قدمت وجود چنین متنی در نهایت درجه اهمیت و ارزش قرار می‌گیرد (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۰۱). در اینکه تعداد روایات اسماء چقدر می‌باشد، اطلاعات دقیقی از منابع خاصه و عامه یافت نشد، با وجود این، مهریزی روایات وی را که از شش کتاب اصلی شیعه؛ یعنی «الکافی»، «من لا یحضره الفقیه»، «تهذیب الاحکام»، «الاستبصار»، «وسائل الشیعة» و «بحار الانوار» جمع آوری نموده، ۲۳ روایت دانسته است (مهریزی، ۱۳۹۶، صص ۵۸-۹۴) و ابراهیم محمد جمل، نویسنده معاصر مصری که در اثری به جمع آوری روایات زنان راوی از تمامی منابع اهل سنت پرداخته، ۹ روایت از اسماء نقل نموده است (جمل، ۱۴۱۲، ج ۲، صص ۴۵، ۱۱۳، ۱۹۸، ۲۰۰، ۲۰۴، ۲۲۳، ۲۳۵، ۲۴۹ و ۲۵۴). جمل معتقد است، تنها روایات صحیح زنان راوی حدیث را ثبت و ضبط نموده است. نگارنده خود با تتبع و مذاقه، ۱۶ روایت دیگر از اسماء را از منابع فریقین خصوصاً اهل سنت جمع‌آوری نموده که در نهایت، تعداد روایات غیر تکراری ایشان در این پژوهش ۴۸ مورد است.

بنا به نقل مالک بن انس (مالک، ۱۴۲۵، ج ۶، ص ۱۲۲)، حر عاملی (حر عاملی، ۱۴۲۲، ج ۱، ص ۴۱۴)، ذهبی (ذهبی، ۱۴۱۴، ج ۲، صص ۲۸۲-۲۸۷)، ابن حجر عسقلانی (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۳۳۶)، زرکلی (زرکلی، ۱۹۸۹، ج ۱، ص ۳۰۶)، ابن اثیر (ابن اثیر، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۵) و خوارزمی (خوارزمی، ۱۴۱۱، ج ۱، ص ۳۰۷)، راویان اسماء عبارتند از: عبدالله بن جعفر (فرزند اسماء)، فاطمه دختر حضرت علی (ع)، سعید بن مسیب، عروة بن زبیر، عمر بن خطاب، عبدالله بن عباس، عبدالله بن جعفر، قاسم بن محمد، عبدالله بن شداد و فاطمه بنت الحسین (ع). در شأن جایگاه روائی اسماء همین بس که عمر بن خطاب با اینکه خود از اصحاب رسول خدا بود، گاهی از اسماء نقل حدیث می‌کرد و این خود نشان از امانت‌داری و وثاقت اسماء در نقل حدیث است (ابن اثیر، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۱۵).

۲-۳- مستندات روائی اسماء

به جهت دسترسی آسان، روایات گردآوری شده از اسماء بنت عمیس مستخرج از منابع اصلی شیعه و اهل سنت در این پژوهش، در جدول زیر به انتظام درآمده است:

ردیف	نام کتاب	مؤلف	جلد	صفحه	عنوان باب
١	من لايحضره الفقيه	ابن بابويه	١	٢٠٣	أَبْوَابُ الصَّلَاةِ وَ حُدُودِهَا بَابُ فَرْضِ الصَّلَاةِ
٢	وسائل الشيعة	حر عاملي	٢	٥٣٤	بَابُ جَوَازِ تَغْسِيلِ الرَّجُلِ زَوْجَتَهُ وَ الْمَرْأَةِ زَوْجَهَا وَ اسْتِحْبَابِ كُونِهِ مِنْ وَرَاءِ الثُّوبِ
			٣	٢٢١	بَابُ اسْتِحْبَابِ اتِّخَاذِ النَّعْشِ لِحَمَلِ الْمَيِّتِ وَ يَتَأَكَّدُ فِي الْمَرْأَةِ
			٢١	٤٠٨ و ٤١٠	بَابُ اسْتِحْبَابِ تَحْنِيكِ الْمَوْلُودِ بِالتَّمْرِ وَ مَاءِ الْفُرَاتِ وَ تَرْبِيَةِ قَبْرِ الْحُسَيْنِ ع
٣	بحار الأنوار	مجلسي	١٧	٣٥٩	باب ٣ ما ظهر له ص شاهدا على حقيقته من المعجزات السماوية و الغرائب العلوية من انشقاق القمر و رد الشمس
			٢١	٤٢	باب ٢٣ ذكر الحوادث بعد غزوة خيبر إلى غزوة مؤتة
			٢١	٦٣	باب ٢٤ غزوة مؤتة و ما جرى بعدها إلى غزوة ذات السلاسل
			٢٩	١٥٨	باب نزول الآيات في أمر فدك و قصصه و جوامع الاحتجاج
			٣٧	٢٦٣	باب ٥٣ أخبار المنزلة و الاستدلال بها على إمامته صلوات الله و
			٣٨	١٤٠ و ١٤٨	باب ٦١ جوامع الأخبار الدالة على إمامته من طرق الخاصة و...
			٣٨	٣٢٨ و ٣٢٩	باب ٦٧ أنه ع كان أخص الناس بالرسول ص و أحبهم إليه و كيفية معاشرتهما و بيان حاله في حياة الرسول
			٤١	١٦٧-١٦٨ و ١٧٩	أبواب معجزاته صلوات الله و سلامه عليه باب ١٠٩ رد الشمس له و تكلم الشمس معه ع

ردیف	نام کتاب	مؤلف	جلد	صفحه	عنوان باب
			۴۱	۲۷۱-۲۷۲	باب ۱۱۲ ما ظهر من معجزاته عليه الصلاة والسلام في الجمادات والنباتات
			۴۳	۸۱	باب ۴ سيرها و مكارم أخلاقها صلوات الله عليها و سير بعض خدمها
			۴۳	۲۳۸-۲۴۰	أبواب تاريخ الإمامين الهمامين قرتي عين رسول الثقلين الحسن والحسين سيدي شباب أهل الجنة أجمعين صلوات الله عليهما أبد الأبدین
			۷۸	۱۰۹	باب ۴ غسل الحيض والاستحاضة و النفاس عللها و آدابها و أحكامها
			۷۸	۱۱۲	باب ۴ غسل الحيض والاستحاضة و النفاس عللها و آدابها و أحكامها
			۷۸	۳۰۰	باب ۸ وجوب غسل الميت و علله و آدابه و أحكامه
۴	الجعفریات	ابن اشعث	-	۲۱۰	بَابُ الرَّخْصَةِ فِي عِلَاجِ الْمُعْتَدَةِ بِالْكُحْلِ
۵	دعائم الاسلام	ابن حيون	۲	۲۹۱-۲۹۲	فصل ذكر الإحداد، رديف ۱۰۹۷
۶	كشف الغمة في معرفة الأئمة	اربلى	۲	۶۰	ذكر الإمام الثالث أبي عبد الله الحسين الزكي ع الثاني عشر في مصرعه و مقتله (ع)
۷	سنن أبي داود	ابى داود	۱	۱۵۵	بَابُ مَنْ قَالَ تَجْمَعُ بَيْنَ الصَّلَاتَيْنِ وَ تَغْتَسِلُ لَهُمَا غُسْلًا
۸	سنن ترمذي	ترمذی	۴	۱۶۸-۱۶۹	بَابُ مَا جَاءَ فِي السَّنَا
			۴	۳۵۱-۳۵۲	باب [م ۱۷- ت ۸۲] رديف ۲۴۴۸
۹	جامع الأصول	ابن اثير	۴	۲۹۶	الفصل الثامن: في أدعية الكرب و الهم رقم ۲۲۹۸
۱۰	سنن النسائي	نسائي	۲	۳۳۱	الْغُسْلُ لِلْإِهْلَالِ

ردیف	نام کتاب	مؤلف	جلد	صفحه	عنوان باب
۱۱	موطأ الإمام مالك	مالك بن انس	۳	۴۶۴	كِتَابُ الْحَجِّ، الْغَسْلُ لِلْإِهْلَالِ
۱۲	مستدرک حاکم	حاکم نیشابوری	۳	۱۷۳	ذِكْرُ مَنَاقِبِ فَاطِمَةَ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ (ص)،
			۳	۶۵۵	وَمِنْ مَنَاقِبِ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ ابْنَيْ بِنْتِ رَسُولِ اللَّهِ (ص)
۱۳	مجمع الزوائد	هیثمی	۵	۱۳۷	بَابُ كُسُورَةِ النِّسَاءِ
۱۴	مسند احمد حنبل	احمد بن حنبل	۴۵	۱۴ و ۲۰ و ۲۴ و	باب حدیث اسماء بنت عمیس
				۲۵-۲۶ و ۴۵۹ و ۴۶۰-۴۶۱ و ۴۶۲ و ۴۶۴-۴۶۵	
۱۵	شواهد التنزیل	حسکانی	۲	۳۴۳-۳۴۴	باب: و من سوره التحریم
۱۶	ربیع الابرار	زمخشری	۵	۱۵۶	باب الباب الحادی و الثمانون الموت و ما يتصل به من ذکر...

۳- تحلیل محتوای کمی روایات اسماء

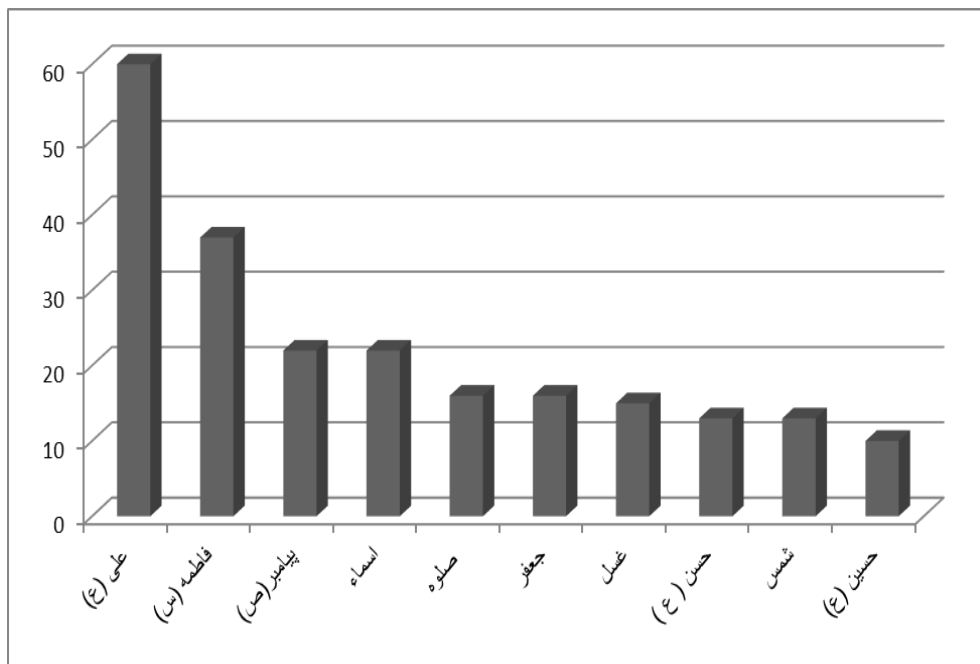
مقصود از تحلیل کمی، بررسی فراوانی واژگان کلیدی، موضوعات فرعی و اصلی مطرح‌شده در متن روایات اسماء است تا بدین وسیله محقق با ساختار عناصر تشکیل‌دهنده روایات او آشنا شود. در حقیقت تحلیل کمی روایات راوی، هموارکننده راه ورود به تحلیل کیفی روایات و نشان‌دهنده مبنای کار محقق در تحلیل محتواست. به همین جهت، تمامی روایات اسماء در منابع شیعی تحت عناوین فراوانی واژگان کلیدی، موضوعات فرعی و اصلی بررسی شد تا از این رهگذر، نقطه عطف توجهات راوی کشف گردد.

۳-۱- فراوانی واژگان کلیدی در روایات

مراد از فراوانی واژگان کلیدی، شمارش کلیدواژه‌های مفهوم‌ساز در روایات است؛ یعنی شمارش کلمات کلیدی که در متن حدیث خودنمایی کرده و به عنوان اجزاء اصلی متن جلوه‌گری می‌کنند. باید گفت، این کلمات از قبل تعیین شده نبوده‌اند؛ بلکه در فرایند محتوا و به تدریج خود را برای محقق آشکار کرده‌اند. از رهگذر استخراج این کلیدواژه‌ها می‌توان به تمرکز ذهن راوی نسبت به بعضی اسامی و کلمات پی برد. در این

شمارش، واژگان مشابه در یک دسته جای گرفته و در نموداری به نمایش گذاشته می‌شوند. در تحقیق حاضر، بیشترین فراوانی واژگان مربوط به واژه‌های، علی، فاطمه، پیامبر، اسماء، صلاة، جعفر، غسل، حسن، شمس و حسین است. واژه‌های یادشده از بین ۱۱۸ لغت - که با تکرار، رقم آنها به ۴۷۶ می‌رسد - واژه‌های برگزیده از متن روایات است که بیشترین فراوانی را داشته‌اند. لغات گزینش شده، صرفاً شامل واژگانی می‌شود که تعداد فراوانی آنها، دو رقمی است. فراوانی هر واژه، در نمودار زیر قابل مشاهده است:

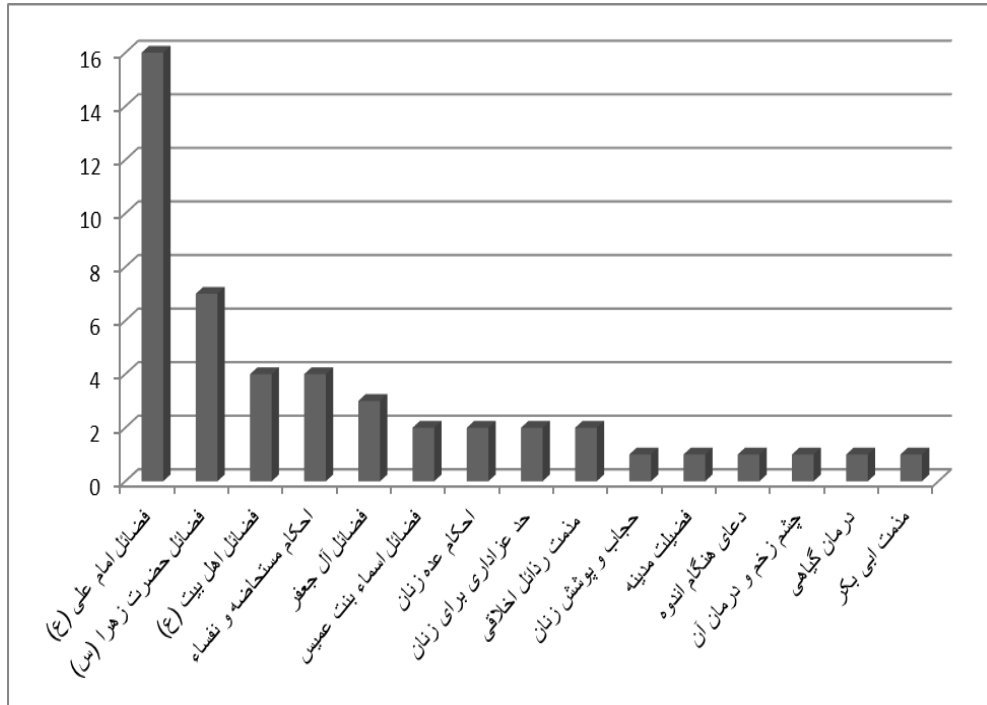

نمودار بالا نشان می‌دهد، کلیدواژه‌های «علی»، «فاطمه» و «پیامبر» بالاترین فراوانی را در میان روایات اسماء دارند. از سویی، فراوانی این سه کلیدواژه، بیانگر این است که در روایات اسماء، اهل بیت (ع) عموماً و علی بن ابی طالب (ع)، فاطمه زهراء (س) و پیامبر (ص) خصوصاً، کانون توجه روایات وی بوده است. سایر واژه‌ها نیز که بعد از سه واژه بالا، بیشترین حجم تکرار را بین سایر واژه‌ها دارند (غیر از واژه غسل)، با کانون توجه روایات راوی ارتباط مستقیمی دارند.

۳-۲- فراوانی موضوعات فرعی

«موضوع فرعی» عنوانی است که هر کدام از موضوعات طرح شده در متن روایات را شامل می‌شود. به عبارتی، برای سهولت بررسی متن، موضوعات استخراج شده در مرحله اول، در قالب عناوینی جزئی‌تر درج می‌شوند که به این عناوین، موضوعات فرعی گفته می‌شود. این موضوعات که توسط محقق استخراج شده‌اند، لایه‌های درونی متن روایات را آشکار می‌سازند. موضوعات فرعی روایات اسماء در منابع فریقین عبارتند از: فضائل امام علی (ع)، فضائل حضرت زهرا (س)، فضائل اهل بیت (ع)، احکام مستحاضه و نفساء، فضائل آل جعفر بن

ابی طالب(ع)، فضائل اسماء بنت عمیس، احکام عده زنان، حد عزاداری برای زنان، مذمت ردائال اخلاقی، حجاب و پوشش زنان، فضیلت مدینه، دعای هنگام اندوه، چشم زخم و درمان آن، درمان گیاهی و مذمت ابوبکر که در نمودار زیر حجم فراوانی هر کدام نمایش داده شده است:

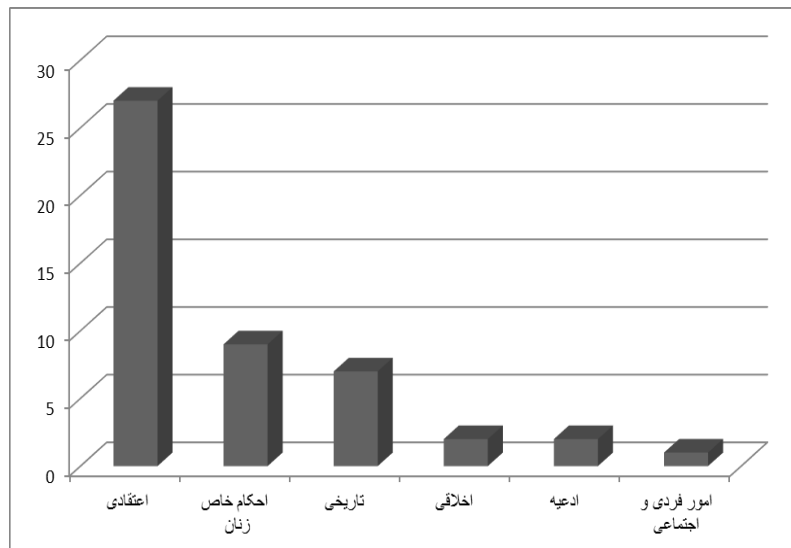
نمودار بالا نشان می‌دهد که بیشترین مقدار فراوانی در موضوعات فرعی روایات اسماء مربوط به فضائل و مناقب اهل بیت(ع) خصوصاً، فضائل و مناقب علی بن ابی طالب(ع) و حضرت زهرا(س) است.

۳-۳- فراوانی موضوعات اصلی

در این پژوهش «موضوع اصلی»، عنوان کلی است که مقصود اصلی راوی را در کلیات روایات وی تبیین می‌کند. در واقع موضوع اصلی، چهارچوب کلی متن روایات را تشکیل می‌دهد. با نگاه اجمالی به کلیات روایات و بررسی میزان فراوانی هر موضوعی می‌توان تشخیص داد که متن روایات غالباً در چه حوزه‌ای است. از نتایج سنجش فراوانی موضوعات اصلی و فرعی می‌توان به شناخت اندیشه‌ها، آراء و دغدغه‌های راوی و مؤلفان پی برد. موضوعات اصلی روایات اسماء در منابع شیعی، حول شش محور اساسی «اعتقادی»، «احکام خاص زنان»، «تاریخی»، «اخلاقی»، «ادعیه» و «امور فردی و اجتماعی» قابل تفکیک است.^۱ نمودار زیر به انضمام

^۱ مراد از «اعتقادی»، روایاتی است که در حوزه فکری و معرفتی و باورهای افراد بوده و مراد از «اخلاقی»، روایاتی است که محتوای آنها تبیین خلق و خوی انسانی و تربیت اسلامی بوده و منظور از «ادعیه»، روایاتی است که در حوزه نیایش و برقراری ارتباط انسان با

نمودار موضوعات فرعی و کلیدواژه‌های مفهوم‌ساز، بیانگر این است که کانون توجه روایات اسماء در منابع هر دو فرقه، عموماً طرح مباحث اعتقادی و بالخصوص، بیان فضائل و مناقب اهل بیت (ع) و خاصه، فضائل و مناقب امام علی (ع) و حضرت زهرا (س) و پس از آن به ترتیب، احکام خاص زنان، تاریخی، اخلاقی، ادعیه و امورات فردی و اجتماعی بوده است.

۴- تحلیل محتوای کیفی روایات اسماء

در بخش تحلیل محتوای کمی روایات اسماء به این نتیجه رسیدیم که جهت کلی روایات وی، مباحث اعتقادی به ویژه، بیان فضائل و مناقب اهل بیت (ع) بوده است به گونه‌ای که بیش از نیمی از روایات وی، پیرامون فضائل و مناقب امام علی (ع) و حضرت زهرا (س) می‌باشد. اکنون این پرسش باقی است که علت این همه توجه اسماء به اهل بیت (ع) چه انگیزه‌ای می‌تواند داشته باشد؟ آیا این توجه صرفاً مربوط به محبت و عشق و علاقه ایشان به خاندان وحی و نبوت بوده است، یا موضوع مهم‌تری نیز در بین بوده است؟ در این بخش، به تحلیلی چرایی سمت و سوی روایات وی به اهل بیت (ع) پرداخته خواهد شد. به نظر نگارنده، عوامل زیر علل این گرایش و توجه خاص در روایات اسماء به اهل بیت (ع) می‌باشد.

معبود حقیقی یعنی باری تعالی باشند، همچنین منظور از روایات «تاریخی»، روایاتی است که به شرح حال افراد اعم از مدح یا ذم آنان می‌پردازد؛ زیرا فضائل و مناقب بخشی از علم تراجم بوده و علم تراجم نیز خود جزئی از تاریخ است. اگرچه در مورد معصومین (ع)، به دلیل آنکه فضائل آنان از اصول مذهبی شیعه می‌باشد، این موارد ذیل عنوان اعتقادی گردآوری شده‌اند و مراد از «احکام خاص زنان»، احکام شرعی ویژه بانوان بوده و مراد از «امور فردی و اجتماعی»، همان امور روزمره و جاری مردم است.

۴-۱- در معیت اهل بیت (ع)

اسماء با خاندان وحی به ویژه، حضرت زهرا(س) حشر و نشر و ارتباط فراوانی داشته است تا آنجا که حضرت فاطمه (س) ایشان را به عنوان مادر خطاب می‌کرد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۲۵۶). به علاوه، اسماء هنگام بیماری پیامبر(ص)، دلی پرتب و تاب داشت و مدام بر گرد حضرت می‌چرخید و با پیشنهاد وی، دارویی را به حضرت خوراندند (ابن حنبل، ۱۴۱۶، ج ۴۵، صص ۴۶۰-۴۶۱). همچنین، در ماجرای رحلت رسول خدا(ص) که مردم دو دسته شدند؛ عده‌ای رحلت ایشان را تأیید و عده‌ای انکار می‌کردند، اسماء نقش -آفرینی حقیقی نمود و با دست‌نهادن بر شانه آن حضرت گفت: رسول خدا(ص) رحلت کرد؛ زیرا مهر نبوت از دوش ایشان برداشته شده است (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۷۲).

از سوابق بی‌ظنیر و استثنائی اسماء، هم‌نشینی وی با حضرت زهرا(س) و مأنوس بودن آن حضرت با ایشان است که تاریخ‌نظیرش را برای احدی نقل نکرده است. ایشان تنها زنی بود که به هنگام بیماری حضرت زهرا(س) که به شهادت وی انجامید، هم‌نشین او بود و وصایای آن حضرت را استماع نمود (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۲۲۱) و چون نگرانی ایشان را از نمایان شدن حجم بدنش هنگام تشییع دریافت، وی را از تابوتی که در حبشه دیده بود، خبر داد. وی به سفارش حضرت زهرا(س)، تابوتی مانند کجاوه ساخت که جنازه در آن پیدا نبود و همین مایه خوشحالی آن حضرت شد. این نخستین تابوت بدین گونه در دوره اسلامی بود (طبری، بی‌تا، ج ۱۱، ص ۵۹۸).

اسماء که شاهد آخرین لحظات زندگانی فاطمه (س) بود، امام حسن(ع) و امام حسین(ع) را از شهادت مادرشان باخبر کرد (اربلی، ۱۳۸۱، ج ۲، ص ۱۲۲) و طبق وصیت فاطمه(س)، در تغسیل و تدفین ایشان با امام علی(ع) همکاری کرد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸، ص ۳۰۰). آیا تاریخ زنی - غیر از معصومین ع - را سراغ دارد که از محل دفن حضرت زهرا(س) خبر داشته باشد؟ و این از افتخارات بزرگ اسماء بنت عمیس است. بعد از شهادت حضرت فاطمه(س)، عایشه می‌خواست بر جنازه ایشان وارد شود؛ اما اسماء به واسطه وصیت آن حضرت مبنی بر اینکه کسی اجازه ندارد بر ایشان وارد شود، به عایشه اجازه ورود نداد. از این رو، عایشه شکایت به ابوبکر برد و گفت: این خثعمیه مانع ما و دختر رسول خدا(ص) شده و برای او چیزی مثل هودج عروس ساخته است. ابوبکر به خانه آمد و به اسماء گفت: این چه کاری است که می‌کنی؟ مانع از ورود زنان پیامبر(ص) بر دختر پیامبر(ص) می‌شوی و برای او چیزی مثل هودج عروس می‌سازی. اسماء پاسخ داد: خود فاطمه(س) مرا چنین گفته است. ابوبکر گفت: همان کن که او گفته است (ابن عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۸۹۸).

او زنان بسیاری از بنی هاشم مانند ام عطیه، ام کلثوم دختر رسول خدا(ص) و صفیه دختر عبدالمطلب را نیز غسل داده است (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۳۱). بنابر گزارش‌های تاریخی و حدیثی، اسماء علاقه وافری به اهل بیت(ع) داشت و از ابتدا تا انتها، عمر سیاسی - اجتماعی خود را در معیت اهل بیت(ع) گذراند.

۴-۲- دیدگاه فکری و سیره علوی

موضع عقیدتی و سیاسی - اجتماعی و در حقیقت، مشرب فکری اسماء نشأت گرفته از دیدگاه اعتقادی وی به اهل بیت (ع) است. ایشان با آنکه بعد از شهادت جعفر به ازدواج ابوبکر درآمد؛ اما همچنان از نظر سیاسی - اجتماعی پایبند یاران بنی هاشمی خود بود. این ارتباط چنان برقرار بوده که عبدالله بن عمرو بن عاص ارتباط و ملاقات بنی هاشم با اسماء را اندکی پس از ازدواج وی با ابوبکر روایت نمود و بیان کرده که ابوبکر از این ملاقات ناراحت شده و ماجرا را برای رسول خدا (ص) گزارش کرده است. ظرافت کار آنجاست که رسول خدا (ص) از اسماء دفاع نمود و فرمود: خداوند او (اسماء) را از آن تبرئه نموده است (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۷۱).

در بزنگاه بیعت نکردن علی بن ابی طالب (ع) با خلیفه اول، عملکرد اسماء نشان‌دهنده موضع فکری و سیاسی اوست. بنا به گزارش‌های بسیاری از مورخان از جمله طبری (طبری، ۱۴۱۵، ص ۴۵۱) و طبرسی (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۴)، بعد از تصرف مسند خلافت توسط ابابکر و در جلسه مشورت وی با عمر، هر دو نفر نگران بیعت نکردن علی بن ابی طالب (ع) با ابوبکر شدند و تصمیم گرفتند توسط خالد بن ولید آن حضرت را ترور کنند. اسماء از این امر مطلع شد و به شدت متحیر و مضطرب گردید. به همین دلیل، خیلی سریع خادمه خود را خدمت امام علی (ع) با پیام «إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتِمُرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ» اعزام کرد تا ایشان را از توطئه آگاه کند. حضرت علی (ع) به قاصد پیام داد که رحمت خدای به مولای شما باد، این طایفه را قدرت قتل من نیست. راویان گویند که اسماء از این خبر، بی‌نهایت مبهتج و مسرور گردید (مسعودی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۴۷). طبق این روایت، با اینکه اسماء در آن روزها، همسر ابوبکر بوده است و درحالی‌که باید مسرور از به خلافت رسیدن شوهر خود باشد؛ اما پر واضح است که اسماء نگران مولای فکری خود است و آنچه مایه مسروری اوست، دفع خطر از مولایش می‌باشد.

در قضیه فدک نیز، موضع فکری و سیاسی - اجتماعی اسماء، به صورت علنی هویدا می‌شود. آنجا که در جلسه اعتراض حضرت زهرا (س) در مجلس خلیفه اول که شوهر خود اوست، حاضر شد و شهادت داد که فدک از آن فاطمه (س) است و عمر بن خطاب شهادت وی را به واسطه اینکه همسر جعفر، برادر علی (ع) و خادمه حضرت زهرا (س) است، نپذیرفت. به واسطه این روایت، اسماء درحالی‌که همسر خلیفه اول است، از مواضع بنی هاشم دفاع نمود و طوق خدمتکاری زهرا (س) را بر گردن گذاشت. برابر روایت، بعد از گواهی اسماء در قضیه فدک به نفع حضرت زهرا (س)، امام علی (ع) برای وی و ذریه‌اش دعا فرمود (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۹، ص ۱۹۷). شایان توجه اینکه عقل معاش حکم می‌کند که هر زنی در چنین شرایط خطیری، جانب شوهر خود را رها نکند و به نفع مخالفان شوهر خود شهادت ندهد، مگر آنکه وارسته و باتقوا باشد.

گزارش‌های مکرری از عامه و خاصه در مورد ارادت و محبت خاص اسماء نسبت به اهل بیت (ع) وارد شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود. خوارزمی فقیه، محدث، خطیب، ادیب، مورخ و شاعر سنی مذهب روایت «ردّ الشمس» وی را از طریق منابع گوناگون اهل سنت روایت می‌کند (خوارزمی، ۱۴۱۱، ج ۱،

صص ۳۰۷-۳۰۸). ابن شهر آشوب شیعی مدعی است، حدیث‌هایی که از اسماء در منزلت علی(ع) رسیده است، نشانگر عشق و دل‌بستگی فراوان او به خاندان رسول خدا(ع) است (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۲۶۹) و او را امانت‌دار لوح افتخارآمیز «أنا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا» می‌داند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۲، ص ۲۷۸). ابن کثیر نقل حدیث «رَدِّ شَمْسٍ» در شأن امام علی(ع) را از طریق اسماء به تفصیل گزارش می‌کند (ابن کثیر، ۱۹۸۸، ج ۶، ص ۷۷). نیز، ابن طاووس (ابن طاووس، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۱۴۱) و ابن عقده کوفی (ابن عقده، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۱۵۲) در اسنادی که آورده‌اند، ایشان را در زمره صحابه‌ای قلمداد کرده است که حدیث غدیر را خود مستقیم از رسول خدا(ص) نقل کرده و بر این اساس، طبق نقل شیعه و سنی، اسماء از راویان حدیث غدیر است.

اسماء از سال نهم هجری (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۱۵) تا سیزده هجری، همسر ابابکر بود (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۲۸)؛ اما حتی یک روایت نیز در منابع عامه و خاصه از ایشان در مدح ابوبکر نقل نگردیده است؛ بلکه تنها روایت اسماء در مورد ابابکر، مراجعه وی به محضر حضرت زهرا(س) برای کسب رضایت از ایشان و ناراحتی حضرت زهرا(س) تا آخرین لحظات عمر از ابوبکر و وعده آن حضرت به شکایت از ابوبکر به خدا و رسولش می‌باشد که در حقیقت مذمت خلیفه اول است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۹، ص ۱۵۸). خلیفه دوم نیز، با آنکه در تقسیم بیت المال برای اسماء سهم بیشتری لحاظ کرد (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۳۰۴)؛ اما حتی یک کلام در مدح ایشان از اسماء نقل نشده است؛ بلکه بر عکس آن، بجز سابقه مفاخره وی با عمر، توسط راویان شیعی (ابو نعیم، ۱۳۹۴، ج ۲، ص ۷۴) و سنی (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۸، ص ۲۸۱) و خبر از مرگ او توسط مردی از عجم (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۷، ج ۱۲، صص ۱۸۴-۱۸۵) چیزی نقل نکرده است. این موارد، نشان‌دهنده موضع فکری علوی و آبشخور فکری اسماء است که به نظر نگارندگان این پژوهش، ذوب در محبت اهل بیت(ع) بوده است.

۴-۳- ملاحظه نیازهای ضروری فقهی زنان

طبق نتایج حاصل از تحلیل کمی محرز گردید که اندکی کمتر از یک چهارم از مجموع روایات اسماء، به مباحثی همچون احکام مستحاضه، نساء و چگونگی مناسک حج زنان، حدود عزاداری زنان، عده مرگ شوهر و محرّمات و جوازات آن و حجاب و پوشش پرداخته است که همگی از موارد نیازمندی‌های شرعی زنان است. اختصاص چنین درصدی از روایات از التفات این بانو به نیازمندی‌های زنان در مسائل شرعی است و بیانگر این است که اسماء با همه توجه به مباحث عمده جامعه اسلامی، از ضروریات و ابتلائات خاص زنان غافل نبوده است.

۴-۴- دیدگاه مذهبی مؤلفان

تمایزات و در مواردی، جبهه‌گیری‌های مؤلفان شیعه و اهل سنت در نحوه جمع‌آوری و نقل روایات، خود ابتلائی است که عالم حدیث را درگیر می‌کند و روایات اسماء نیز، از این آفت در امان نمانده است. در این قسمت چنین مواردی بررسی خواهد شد. مطابق نتایج احصاء شده در آثار مؤلفان شیعی، روایات اعتقادی اسماء بیشترین توجه آنها را به خود معطوف داشته است به گونه‌ای که بیش از چهار پنجم روایات وی در منابع شیعی، اعتقادی بوده و در مورد فضائل و مناقب امیرالمؤمنین(ع)، خاصه، طرح معجزه ردّ الشمس، حدیث منزلت، دعای پیامبر(ص) برای وزارت علی(ع)، سخن گفتن امام علی(ع) با زمین و مظلومیت حضرت زهرا(س) و بویژه، شهادت مظلومانه و وصیت به دفن غریبانه، شبانه و مخفیانه ایشان و فضائل حسنین(ع) است در صورتی که در آثار مؤلفان اهل سنت، فقط حدود یک چهارم روایات اسماء در مورد فضائل اهل بیت(ع) است و آن هم، صرفاً در مورد تفسیر عنوان «صالح المؤمنین» در آیه چهارم سوره تحریم به علی بن ابی طالب(ع)، ذکر حدیث منزلت و بیان وصایای امام علی(ع) در شب شهادت ایشان است و به هیچ وجه، در روایات منقول از اسماء در منابع اهل سنت، به مظلومیت حضرت زهرا(س) پرداخته نشده و درباره فضائل ایشان نیز تنها به دعای پیامبر(ص) در شب زفاف ایشان اشاره شده است. همچنین، اشاره‌ای به فضائل حسنین(ع) نشده است.

این نتایج نشان می‌دهد که دیدگاه‌های کلامی - مذهبی مؤلفان، نقش فوق‌العاده‌ای در جمع‌آوری و نقل روایات اسماء داشته است به طوری که مؤلفان شیعی، بیشترین توجه را به مباحث کلامی خصوصاً، بیان فضائل اهل بیت(ع) مبذول داشته‌اند در حالی که مؤلفان اهل سنت، در این باب کمترین توجه را داشته‌اند.

نتایج تحقیق

از پژوهش حاضر نتایج ذیل بدست آمد:

الف) اسماء ضمن آنکه از سبقت‌جویان در ایمان و زنان کثیرالروایه در منابع فریقین بوده است، در کارنامه حدیثی خود، دفاع رسول خدا(ص) از ایمان او، در زمره زنان بهشتی به نقل از امام باقر(ع)، نجابت فوق‌العاده به نقل از امام صادق(ع) و تأیید اعظام حدیث و رجال شیعه و اهل سنت از جمله ابن قولویه، شیخ صدوق، کشی و شیخ طوسی، ابن سعد، بلاذری، حاکم نیشابوری و ابن عبدالبر را دارا بوده است. به انضمام اینکه شخصیت‌هایی همچون امام سجاده(ع)، عمر بن خطاب و فاطمه بنت علی(ع) از اسماء نقل روایت کرده‌اند.

ب) بیشترین اهتمام و دغدغه روایات وی در منابع فریقین، طرح مباحث اعتقادی، به ویژه، بیان فضائل و مناقب اهل بیت(ع)، بالاخص، فضائل امام علی(ع) و حضرت زهرا(س) و بعد از آن، بیان احکام ضروری بانوان بوده است که علت این امر را باید در دیدگاه فکری و سیره علوی اسماء، در معیت اهل بیت(ع) بودن وی، ملاحظه نیازهای فقهی زنان در احکام شرعی و دیدگاه‌های مذهبی مؤلفان شیعه و اهل سنت یافت.

قابل ذکر است که بررسی اسناد روایات اسماء در منابع فریقین می‌تواند منشاء پژوهشی دیگر باشد.

منابع و مأخذ

- نهج البلاغة.

١. ابن اثير، على بن محمد (١٤١٥). *اسد الغابة في معرفة الصحابة*. بيروت: دار الكتب العلمية.
٢. ابن اثير، مبارك بن محمد (١٤٢٠). *جامع الاصول في أحاديث الرسول*. بيروت: دار الفكر.
٣. ابن اسحاق، محمد (١٣٩٨). *سيرة ابن اسحاق (كتاب السير والمغازي)*. تحقيق: سهيل زكار، بيروت: دار الفكر.
٤. ابن اشعث، محمد بن محمد (بي تا). *الجعفریات (الأشعثيات)*. تهران: مكتبة النينوى الحديثة.
٥. ابن بابويه، محمد بن علي (١٣٦٢). *الخصال*. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
٦. _____ (١٤٠٤). *من لا يحضره الفقيه*. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
٧. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علي (١٤٢١). *صفة الصفوة*. تحقيق: احمد بن علي، قاهره: دار الحديث.
٨. _____ (١٤١٢). *المنتظم في تاريخ الأمم والملوك*. بيروت: دار الكتب العلمية.
٩. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علي (١٤١٥). *الاصابة في تمييز الصحابة*. بيروت: دار الكتب العلمية.
١٠. _____ (١٤٠٢). *تقريب التهذيب*. تحقيق: محمد عوامة، سوريه: دار الرشيد.
١١. ابن حنبل، احمد بن محمد (١٤١٦). *مسند الإمام أحمد بن حنبل*. بيروت: مؤسسة الرسالة.
١٢. ابن سعد، محمد بن سعد (١٤١٠). *الطبقات الكبرى*. بيروت: دار الكتب العلمية.
١٣. ابن شبة نمیری، عمر بن شبة (١٤١٠). *تاريخ المدينة المنورة*. قم: دار الفكر.
١٤. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علي (١٣٧٩). *مناقب آل أبي طالب (ع)*. قم: انتشارات علامه.
١٥. ابن طاووس، علي بن موسى (١٤٠٠). *الطرائف في معرفة مذاهب الطوائف*. قم: خيام.
١٦. ابن عبد ربه، احمد بن محمد (١٤٠٧). *العقد الفريد*. بيروت: دارالكتب العلمية.
١٧. ابن عبد البر، يوسف بن عبدالله (١٤١٢). *الاستيعاب في معرفة الأصحاب*. تحقيق: بجاوی علی، بيروت: دار الجيل.
١٨. ابن عقده، احمد بن محمد (١٤٢٤). *كتاب الولاية*. قم: دليل ما.
١٩. ابن قدامة، عبدالله بن احمد (١٣٨٨). *المعنى*. قاهره: مكتبة القاهرة.
٢٠. ابن كثير، اسماعيل بن عمر (١٩٨٨). *البدایة والنهاية*. بيروت: دار الفكر.
٢١. ابن كلبی، هشام بن محمد (١٤٠٨). *نسب معد واليمن الكبير*. تحقيق: ناجی حسن، بيروت: عالم الكتب.
٢٢. ابوداود سجستانی، سليمان بن اشعث (١٤٢٠). *سنن أبي داود*. قاهره: دار الحديث.
٢٣. ابوالفتوح رازی، حسين بن علي (١٤٠٨). *روض الجنان وروح الجنان في تفسير القرآن*. مشهد: بنياد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
٢٤. ابو نعیم، احمد بن عبدالله (١٣٩٤). *حلیة الاولیاء و طبقات الاصفیاء*. قاهره: السعادة، ١٣٩٤ق.
٢٥. اربلی، علی بن عیسی (١٣٨١). *كشف الغمة في معرفة الأئمة*. تبریز: بنی هاشمی.
٢٦. باردن، لونس (١٣٧٥). *تحليل محتوا*. ترجمه: محمد یمنی سرخابی و ملیحه آشتیانی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
٢٧. برقی، احمد بن محمد بن خالد (١٣٧١). *المحاسن*. قم: دار الكتب الإسلامية.

۲۸. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷). *أنساب الأشراف*. تحقیق: سهیل زکار و ریاض الزرکلی، بیروت: دار الفکر.
۲۹. _____ (۱۹۸۸). *فتوح البلدان*. بیروت: دار و مكتبة الهلال.
۳۰. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۱۹). *الجامع الصحیح (سنن الترمذی)*. قاهره: دار الحدیث.
۳۱. ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۱۰). *الغارات*. قم: دار الكتب الإسلامية.
۳۲. جمل ابراهیم، محمد (۱۴۱۲). *جامع مسانید النساء و ذکرهن و احوالهن*. قاهره: الدار العربية للبنائنة.
۳۳. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۱۱). *المستدرک علی الصحیحین*. بیروت: دار الكتب العلمية.
۳۴. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۲۲). *إثبات الهداة*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۳۵. _____ (۱۴۰۹). *تفصیل وسائل الشیعة*. قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
۳۶. حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱). *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل*. تهران: وزارت ارشاد.
۳۷. حسینیان مقدم، حسین (۱۳۸۹). *اسماء بنت عمیس علیها السلام (همسر گرامی امیر المومنین علیه السلام)*. تهران: مشعر.
۳۸. خوارزمی، موفق بن احمد (۱۴۱۱). *المناقب*. قم: مؤسسة النشر الاسلامی.
۳۹. ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۱۴). *سیر اعلام النبلاء*. تحقیق: شعب أرناؤوط، بیروت: مؤسسة الرسالة.
۴۰. زرکلی، خیر الدین (۱۹۸۹). *الأعلام*. بیروت: دار العلم للملایین.
۴۱. زمخشری، محمد بن عمر (۱۴۱۲). *ربیع الأبرار و نصوص الأخبار*. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
۴۲. صفدی، خلیل بن ایبک (۱۴۲۰). *الوافی بالوفیات*. تحقیق: أحمد أرناؤوط و ترکی مصطفی، بیروت: دار إحياء التراث.
۴۳. طبرانی، سلیمان بن احمد (۱۴۱۵). *المعجم الكبير*. تحقیق: حمدي بن عبدالمجيد السلفی، قاهره: مكتبة ابن تیمیة.
۴۴. طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳). *الإحتجاج علی أهل اللجاج*. مشهد: نشر مرتضی.
۴۵. طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۷). *إعلام الوری بأعلام الهدی*. قم: آل البيت.
۴۶. _____ (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
۴۷. طبری، محمد بن جریر (بی تا). *تاریخ الامم و الملوک*. تحقیق: ابراهیم محمد ابوالفضل، بیروت: دار التراث.
۴۸. طبری آملی کبیر، محمد بن جریر بن رستم (۱۴۱۵). *المسترشد فی إمامة علی بن أبي طالب*. قم: مؤسسة الثقافة الاسلامیة لکوشانبور.
۴۹. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۶۲). *مجمع البحرين*. تحقیق: احمد الاحسین، تهران: مكتبة المرتضوية.
۵۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۷۳). *رجال الطوسی*. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۵۱. کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴). *اختیار معرفة الرجال*. قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
۵۲. گنجی، محمد بن یوسف (۱۴۰۴). *کفایة الطالب*. تهران: دار إحياء تراث أهل البيت (ع).
۵۳. مالک بن انس (۱۴۲۵). *موطأ*. ابوظبی: مؤسسه زاید بن سلطان آل نهیان للأعمال الخیریة والإنسانیة.
۵۴. مامقانی، عبدالله (۱۴۳۱). *تفیح المقال فی علم الرجال*. قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث.
۵۵. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳). *بحار الأنوار* ج ۲، بیروت: دار إحياء التراث العربي.

٥٦. مزى، يوسف بن عبدالرحمن (١٤٠٣). *تحفة الأشراف بمعرفة الأطراف*. تحقيق: عبد الصمد شرف الدين، بمبئى: المكتب الإسلامى و الدار القیمة.
٥٧. مسعودى، على بن حسين (١٣٨٤). *اثبات الوصية*. قم: انصاريان.
٥٨. مسلم بن حجاج (١٤١٢). *صحيح مسلم*. قاهره: دار الحديث.
٥٩. مهريزى، مهدي (١٣٨٠). *ميراث حديث شيعه*. قم: دار الحديث.
٦٠. نسائى، احمد بن على (١٤١١). *السنن الكبرى*. بيروت: دار الكتب العلمية.
٦١. واقدى، محمد بن عمر (١٤٠٩). *المغازى*. تحقيق: مارزذن جونز، بيروت: اعلمى.
٦٢. هيشمى، نور الدين على بن أبى بكر (١٤١٤). *مجمع الزوائد و منبع الفوائد*. تحقيق: حسام الدين القدسى، قاهره: مكتبة القدسى.
٦٣. يعقوبى، احمد بن اسحاق (بى تا). *تاريخ يعقوبى*. بيروت: دار صادر.